



## Research Paper

## Political and social consequences of the presence of Khawarij in the geographical area of Khuzestan in the Umayyad era

Mohammad Taghizadeh <sup>a</sup>, Reza Kianinia<sup>b\*</sup>, Abdolaziz Movahed <sup>c</sup>

<sup>a</sup>. PhD student, Department of History, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran

<sup>b</sup>. Assistant Professor, Department of Islamic History, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran

<sup>c</sup>. Assistant Professor, Department of History, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran.

## ARTICLE INFO

*Keywords:*

*Khuzestan, Islam, Umayyads, Khawarij, Azarqa*



## ABSTRACT

The purpose of this research is to investigate the political and social consequences of the presence of the Khawarij sect in Khuzestan province during the Umayyad period and the reaction of the people of this province to their presence in this land. The dissatisfaction of the people of Khuzestan with the presence of the Arab conquerors, dissatisfaction with the actions of the Umayyads, the chaotic environment and social and political insecurity, heavy taxes, famine and drought, the climate compatible with the Arabian Peninsula, suitable communication roads between Saudi Arabia and Khuzestan. And the proximity of this province to the birthplace of the Khawarij and especially the violence of the Umayyads towards this sect, provided the grounds and factors to accelerate the migration, acceptance and stabilization of the Khawarij in Khuzestan. The results of this research, which were obtained by descriptive-analytical method, show that in this way, Khawarij, who emerged as a political, social and religious group in Khuzestan, were able to develop the idea of equality and egalitarianism and distance. Due to the racial superiority, he attracted the attention of the people of this province and with their financial support, he provided troops and followers to fight against the central government in this region. So that in the 70s of Hijri, a sect of them called Azarqa scattered in different parts of Iran. Khawarij of Azarqa by attracting many fans and enjoying the financial and military support of the people of Khuzestan, for almost two decades, that is, from 65 to 79 AH in this province, fought and escaped with the central government. In this way, the extensive presence of Khawarij in Khuzestan during the Umayyad period made this region the main center of their conflict with the governors of the Umayyad government and added to the political and social insecurity and dissatisfaction of the people in this province.

**Citation:** Taghizadeh, M., Kianinia, R., & Movahed, A. (2023). The political and social consequences of the Khawarij presence in the geographical area of Khuzestan during the Umayyad era. *Geography (Regional Planning)*, 13(50), 316-322.

 <http://doi.org/10.22034/jgeoq.2023.272482.2923>

\* . Corresponding author (Email: [nader.houshmandyar@gmail.com](mailto:nader.houshmandyar@gmail.com))

Copyright © 2023 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

## Extended Abstract

### Introduction

Throughout history, political, social and military upheavals have been an important part of the history of the people of Khuzestan. Historical, geographical, ethnic and racial factors have been the grounds for the emergence of these vicissitudes and have provided an impressive capacity to produce violence and excitement, tension and chaos. The formation of the Islamic State in the Arabian Peninsula and the proximity of Khuzestan to the borders of the newly established government, caused this land to attract the attention of Muslim Arabs, and in order to achieve part of their goals, they turned to the entrance gate of Iran, namely Khuzestan. In the meantime, one of the Arab groups opposed to the Islamic government, which centered its activity in Khuzestan, was the nascent Khawarij sect. The years when the Khawarij sect entered Khuzestan. In fact, the aim is to investigate the arrival of one of the waves of Arab immigration to Khuzestan and the effects and political and social consequences of this presence for the people of this province. The Khawarij movement found followers in Khuzestan, and many people of this land, especially the villagers and merchants who were under the burden of heavy taxes, tributes and tributes of the Islamic government, joined this sect in opposition to the central government of Saudi Arabia. After the battle of Safin was stopped and the verdict of the judges was issued, some of those who accompanied Imam Ali in this battle, opposed him, excommunicated him and separated from him, and according to some sources, about twelve thousand there were people who went to the village of Harora near Kufa.

### Methodology

The current research is fundamental in terms of its purpose, descriptive in terms of the inference method, and qualitative in terms of the nature of the data. The method of data collection in this research is a library; In this way, by referring to the most important and reliable researches published about the subject of the research, a historical explanation and analysis has been done.

### Results and discussion

Despite the fact that the founder of Islam had opposed ethnocentrism and in the rules of Islam, it was declared that no human being is superior to another human being except according to the criterion of piety, but the Umayyads, who ruled the Muslim geography for almost a century, During this long period, ethnocentrism and tribalism, which were characteristic of Jahili culture before Islam, were revived and implemented and established in the geography under their control. They returned to the way of their fathers and made the nascent government of the Prophet vulnerable, and by entering the conquered areas, they established the social structure based on the superiority of the Arabs over the Arabs, and allowed any humiliation and insult to the Arabs, and tried to achieve their goal. Sticks and sticks give strength. Therefore, the more time passed by the Umayyad rule, the past seemed well than the present. In addition, as time passed on Islam religion, the purity of intention and religious enthusiasm and simplicity and honesty of the Arabs decreased. Therefore, by moving away from the time of the rise and rise of Islam, the behavior of the agents of the Islamic government turned into despotism, and after the end of the era of the rightful caliphs, the Arab of the conquering people overcame its Islam, in such a way that the Iranians in the conquered areas were considered as subjects and followers. Therefore, in this era, the Khawarij, in addition to some Arabs living in Iran, placed their support on the Mowali and Neo-Muslims, who were mainly from the poor people of the urban society, and by proposing their demands, they provided the grounds for attracting as many of these strata as possible. So that among the rebels, there were farmers and traders, including Arabs and Iranians who converted to Islam, as well as runaway slaves from various ethnic groups.

### Conclusion

Khawarij and Bani Umayyad was one of the calamities that afflicted Khuzestan and for some time it caused the people's comfort and intensified attacks by the central government, internal crises and the

emergence of many problems due to the continued presence of foreigners in this area, and this incident is nothing but a continuation and It was not a repetition of successive unrest and destruction of civil and agricultural infrastructures and ignoring people's social rights. The people of Khuzestan never witnessed a social change in the region with the presence of these foreigners, but their vulnerability increased daily. Finally, although the harshness and cruel killings of the Umayyads' agents put an end to the Khawarij rebellion after almost two decades and the rise of this sect in Khuzestan gradually subsided, the result of the presence of the Umayyads and the Khawarij in Khuzestan was nothing but Political, social, economic disturbances, poverty, migration, etc. were not for the people of this region, and what these events resulted in was the continuation of the

foreign domination of Khuzestan and the continuation of humiliation and insults for the people of this region.

**Keywords:** Khuzestan, Islam, Umayyads, Khawarij, Azarqa

**Funding**

There is no funding support.

**Authors' Contribution**

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

**Conflict of Interest**

Authors declared no conflict of interest.

**Acknowledgments**

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.



## پیامدهای سیاسی و اجتماعی حضور خوارج در حوزه جغرافیایی خوزستان در عصر امویان

محمد تقی زاده - دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران

رضا کیانی نیا<sup>۱</sup> - استادیار، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران

عبدالعزیز موحد - استادیار، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران

### چکیده

### اطلاعات مقاله

#### واژگان کلیدی:

خوزستان، اسلام، امویان، خوارج، ازرقه

هدف این پژوهش، بررسی پیامدهای سیاسی و اجتماعی حضور فرقه خوارج در ولایت خوزستان در دوران بنی امیه و واکنش مردم این ولایت به حضور آنان در این سرزمین است. عدم خشنودی مردم خوزستان از حضور فاتحان عرب، نارضایتی از اعمال بنی امیه، محیط آشفته و ناامنی‌های اجتماعی و سیاسی، مالیات‌های سنگین، قحطی و خشکسالی، اقلیم هماهنگ با شبه جزیره عربستان، جاده‌های ارتباطی مناسب بین عربستان و خوزستان و نزدیک بودن این ولایت به زادگاه خوارج و خصوصا اعمال خشونت امویان نسبت به این فرقه، زمینه‌ها و عوامل تسریع در مهاجرت، پذیرش و تثبیت خوارج را در خوزستان فراهم آورد. نتایج این تحقیق که با روش توصیفی-تحلیلی به دست آمده است، نشان می‌دهد که به این ترتیب، خوارج که به عنوان یک گروه سیاسی، اجتماعی و مذهبی در خوزستان ظهور کردند، توانستند با طرح اندیشه برابری و مساوات‌طلبی و دوری از برتری نژادی، نظر مردم این ولایت را به خود جلب و با برخورداری از حمایت‌های مالی آنان لشکریان و پیروانی را فراهم آورده و در این منطقه به فعالیت و نبرد علیه حکومت مرکزی بپردازند. به طوری که در دهه هفتاد هجری، فرقه‌ای از آنان به نام ازرقه در نقاط مختلف ایران پراکنده شدند. خوارج ازرقه با جذب هواداران فراوان و برخورداری از حمایت‌های مالی و نظامی مردم خوزستان، قریب به دو دهه، یعنی از سال ۶۵ تا ۷۹ ه.ق در این ولایت به جنگ و گریز با حکومت مرکزی پرداختند. به این ترتیب، حضور گسترده خوارج در خوزستان در طول دوره اموی، این منطقه را به عنوان مرکز اصلی زد و خورد آنان با والیان حکومت بنی امیه در آورد و به ناامنی‌های سیاسی و اجتماعی و نارضایتی مردم در این ولایت افزوده شد.

**استناد:** تقی زاده، محمد، کیانی نیا، رضا، و موحد، عبدالعزیز. (۱۴۰۲). پیامدهای سیاسی و اجتماعی حضور خوارج در حوزه جغرافیایی خوزستان در عصر امویان. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۱۳(۵۰)، ۳۱۶-۳۲۲

 <http://doi.org/10.22034/jgeog.2023.272482.2923>

## مقدمه

تلاطم‌های سیاسی، اجتماعی و نظامی در طول تاریخ بخش مهمی از سرگذشت مردمان سرزمین خوزستان بوده است. هم‌تراز تاریخ پرهنگامه این ولایت، اقلیم آن نیز از بسترهای پر تنش تاریخ به شمار می‌رود. عوامل تاریخی، جغرافیایی، قومی و نژادی، زمینه‌های پیدایش این فراز و فرود بوده اند و ظرفیتی چشم‌گیر برای تولید خشونت و هیجان، تنش و آشوب فراهم می‌کرده‌اند. شکل‌گیری دولت اسلامی در شبه جزیره عربستان و نزدیکی خوزستان به سرحدات حکومت تازه تاسیس، باعث شد تا این سرزمین مورد توجه عرب مسلمان واقع گردد و به دنبال دست یافتن به بخشی از اهداف خود، متوجه دروازه ورودی ایران، یعنی خوزستان شود. در این میان یکی از گروه‌های عرب معارض حکومت اسلامی که کانون فعالیت خود را در خوزستان قرار داد، فرقه نوپای خوارج بود. سال‌هایی که فرقه خوارج وارد خوزستان می‌شوند، یعنی از سال ۶۵ تا ۷۹ ه.ق. در واقع، هدف بررسی ورود یکی از موج‌های مهاجرتی اعراب به خوزستان و آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی این حضور برای مردم این ولایت است. جنبش خوارج در خوزستان پیروانی یافت و بسیاری از مردم این سرزمین، خصوصاً روستائیان و پیشه‌وران که زیر بار مالیات‌های سنگین، خراج و جزیه حکومت اسلامی قرار داشتند در تضاد و مقابله با حکومت مرکزی عربستان، با این فرقه همراه شدند. پس از توقف جنگ صفین و صدور رای داوران، عده‌ای از کسانی که در این نبرد علی (ع) را همراهی می‌کردند، با آن حضرت مخالفت کرده، او را تکفیر و از وی جدا شدند و آنان که به گزارش برخی منابع حدود دوازده هزار نفر بودند به قریه حَرَوْرَاء نزدیک کوفه رفتند.

بدین گونه گروهی به نام خوارج ظهور یافتند که در تاریخ اسلام موجب پیدایش وقایع مهمی شدند. اختلاف و دو دستگی میان صفوف سپاهیان امام علی (ع)، نخستین پیامد این ظهور بود. خوارج در طول زمان به شاخه‌های متعدد تقسیم شدند و بر بخش‌هایی از قلمرو اسلامی تسلط یافتند و برپایه آرای خود جریان اجتماعی، سیاسی، نظامی و اعتقادی خاصی را پدید آوردند. آنان توانستند یک چندی فضای پرتلاطم، آشوب‌زده و نابسامان خوزستان را به محل تنازع خود با نیروهای حکومت مرکزی مبدل سازند. موقعیت اقلیمی و نزدیکی خوزستان به مراکز قدرت حکومت اسلامی عرب در کوفه و بصره، سبب شد تا کسانی که به دلیل مواضع ایدئولوژیک با خلافت اسلامی سر ستیز داشتند در این ناحیه ساکن شود. خوارج از جمله کسانی بودند که در زمان خلافت علی (ع) و در عهد بنی امیه شورش‌هایی را در خوزستان پایه‌ریزی و ساماندهی کردند. فرقه‌هایی از آنان همچون ازرقه و صفریه در این ولایت رحل اقامت افکنده و به سرعت قدرت یافتند. همچنین زمینه‌های تاریخی و اجتماعی حاکم بر خوزستان که موجب نارضایتی مردم این ولایت از عملکرد حکام اسلامی شده بود، در ورود فرقه خوارج به این منطقه نقش موثری داشت. خوارج با طرح شعار عدالت و مساوات اجتماعی توانستند پیروانی را گرد خود فراهم آورده و مردم را در برخی از شهرهای خوزستان، همچون اهواز، شوشتر و رامهرمز به طرف خود جلب نمایند.

البته رویکرد مردم خوزستان نسبت به قیام خوارج، برخلاف حرکت این گروه در کوفه و بصره، بیشتر جنبه اقتصادی داشت و اعتراضی بود به سیاست‌های اقتصادی ظالمانه امویان. زیرا در دوره خلافت اموی مردم سرزمین‌های متصرفی، علیرغم اسلام آوردن مجبور به پرداخت جزیه بودند. در بررسی سابقه پژوهش در مورد ورود خوارج به خوزستان و نقش این فرقه در تحولات سیاسی و اجتماعی این ولایت پژوهش‌چندانی منتشر نشده است، بلکه بیشتر اطلاعات پراکنده‌ای وجود دارد که در برخی تحقیقات، توسط افرادی همچون حسین مفتخری در کتاب خوارج در ایران و یعقوب جعفری در کتاب خوارج در تاریخ آورده شده است و تنها کار مستقل در این زمینه، پژوهش مشترک مسعود مرادی و مریم شجیراوی است که البته این پژوهش نیز فاقد مباحث تحلیلی و بررسی نقش و پیامدهای ورود و حضور این فرقه در خوزستان است. لذا هدف اصلی این پژوهش بررسی علل ورود خوارج به خوزستان و عملکرد این فرقه در این ولایت و تاثیر آن بر صحنه سیاسی و زندگی اجتماعی مردم خوزستان و همچنین نقش خوارج در تضعیف حکومت مرکزی در این ولایت است.

## روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف، بنیادی، به لحاظ روش استنتاج، توصیفی و به لحاظ ماهیت داده‌ها، کیفی است. شیوه گردآوری داده‌ها در این تحقیق، کتابخانه‌ای است؛ به این صورت که با مراجعه به مهم‌ترین و معتبرترین تحقیقات منتشر شده درباره موضوع تحقیق، اقدام به تبیین و تحلیل تاریخی شده است.

## یافته‌ها

زمینه‌های ورود خوارج به خوزستان:

خوارج پس از شکست سنگین در نهروان، متفرق شده و در دوره خلافت علی (ع) و سراسر دوره اموی و اوایل عهد عباسی یکی از معارضین سرسخت حکومت‌های مرکزی شدند. آنان کانون فعالیت خود را ابتدا در خوزستان و فارس قرار داده و پس از تحمل هر ضربه، پایگاه خویش را یک گام به عقب منتقل می‌کردند. به طوری که در دهه هفتاد هجری، فرقه‌ای از آنان به نام ازرقه در نقاط مختلف ایران پراکنده شدند (مفتخری و زمانی، ۱۳۸۹: ۸۸). از نظر خوارج سرزمین ایران بیشتر یک مامن و یک پناهگاه استراتژیک بود تا محلی برای یک سکونت گاه دائمی. هدف این بود که از این سرزمین به عنوان یک پایگاه جهت آماده سازی و تجدید قوا برای حملات بعدی به نیروهای حکومت مرکزی در عراق سود جسته و بر آن تسلط یابند. از سوی دیگر نابسامانی و درهم پاشیدگی اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران در قرن اول هجری که معلول سقوط نظام شاهنشاهی ساسانی و ورود عرب مسلمان به داخل ایران بود، زمینه‌های مساعد را برای فعالیت خوارج در بخش‌هایی از سرزمین ایران فراهم می‌آورد. نهضت خوارج اگر چه از لحاظ پیدایش، یک جنبش خالص عربی بود، ولی ایرانیان نیز اندک اندک به این نهضت پیوستند و روستائیان و پیشه‌وران ایرانی با خوارج همداستان شدند (پیگولوسکایا و دیگران، ۱۳۵۴: ۱۶۸).

خوارج فراری در دوره خلافت علی (ع) زمینه ساز شورش‌هایی در خوزستان شدند و در دوره بنی امیه نیز با توجه به انحراف عملکردی در رفتار سیاسی و عملکرد اقتصادی خلفای اموی، زمینه‌های گرایش به اندیشه خارجی در این ولایت و توسعه آن در نواحی همجوار فزونی یافت. خوارج در خوزستان پیروانی یافتند و بسیاری از مردم این سرزمین که زیر بار مالیات‌های سنگین، خراج و جزیه امویان قرار داشتند از این فرقه استقبال کردند و در نبردهای آنان علیه حکومت مرکزی حضور یافتند (مفتخری، ۱۳۷۹: ۶۴). علاوه بر این، خشونت و فساد عمال حکومتی، تبعیض نژادی و تبلیغات خوارج در نشان دادن چهره دین ستیز خلافت، مزید بر علت شد تا زمینه گرایش مردم خوزستان به اندیشه خارجی و حمایت گسترده نظامی و اقتصادی از آنان فراهم آید.

علیرغم این که حکومت نوپای نبوی (ص) سخت با سنت جاهلی قوم گرای مخالف کرده بود و در احکام دین اعلام شده بود که هیچ انسانی جز بنا بر معیار تقوا، بر انسان دیگری برتری ندارد، اما امویان که قریب به یک قرن بر جغرافیای مسلمان نشین حکم راندند، در این دوره بلند، قوم گرایی و قبیله‌مداری که از خصال فرهنگ جاهلی پیش از اسلام بود را دوباره احیا و در جغرافیای تحت سلطه خود اجرا و تثبیت نمودند. آنان به روش پدران خود بازگشتند و حکومت نوپای پیامبر (ص) را آسیب پذیر کردند و با ورود به مناطق مفتوحه، ساختار اجتماعی را بر پایه برتری عرب بر عجم استوار نهادند و هر تحقیر و توهینی را بر عجم روا داشتند و کوشیدند تا هدف خود را به ضرب دشنه و چماق استحکام بخشند. لذا هر چه زمان بر عمر حکومت اموی می‌گذشت، گذشته آن از حال، بهتر به نظر می‌رسید (زرین کوب، ۱۳۶۸: ۳۷/۲) و هر چه زمان بر دین اسلام می‌گذشت، خلوص نیت و شور و شوق دینی و سادگی و صداقت عرب نقصان می‌یافت.

بنابراین با فاصله گرفتن از دوران طلوع و ظهور اسلام، رفتارهای کارگزاران حکومت اسلامی به استبداد گرایید و پس از پایان عصر خلفای راشدین، عربیت قوم فاتح بر اسلامیت آن غلبه یافت، به گونه‌ای که ایرانیان در مناطق مفتوحه به عنوان رعایا و موالی تلقی شدند (شهیدی، ۱۳۷۰: ۲۷). لذا در این دوران خوارج تکیه گاه خود را علاوه بر برخی از اعراب ساکن ایران، بر موالی و نو مسلمانانی که عمدتاً از رعایا و قشرهای فرودست دست جامعه شهری بودند، قرار دادند و با طرح خواسته‌های آنان، زمینه‌های جذب هر چه بیشتر این اقشار را فراهم ساختند (مفتخری و زمانی، ۱۳۸۹: ۸۹). به طوری که در صفوف قیام کنندگان، کشاورزان و پیشه‌وران اعم از عرب و ایرانیان اسلام آورده و همچنین بردگان فراری از اقوام گوناگون وجود داشتند (پطروشفسکی، ۱۳۴۸: ۵۷).

ازرقه:

ازرقه گروهی از خوارج افراطی به رهبری نافع بن ازرق بودند که بیش از یک دهه، از سال ۶۵ تا ۷۹ هجری در بخش‌هایی از قلمرو اسلامی، شامل مناطقی همچون بصره، خوزستان، فارس، کرمان و اصفهان به جنگ و گریز با حکومت مرکزی پرداختند (ابن اثیر، ۱۳۸۴: ۲۳۸۸/۶ - ۲۳۸۹: طبری، ۱۳۷۴: ۳۲۶۴/۷). نافع بن ازرق رهبر فرقه ازرقه پس از استقرار در اهواز هسته قوی و نیرومند ازرقی را در این شهر ایجاد کرد که سرآغاز حرکت ازرقیان در این ولایت بود و برخلاف پندار دشمنان این فرقه، آنان از میان رعایا و عوام نبودند، بلکه به عکس، مسلح و مجهز به تمام ساز و برگ نظامی و آماده‌تر از دشمنان خود بودند (ولهوزن، ۱۳۷۵: ۹۱). پیگولوسکایا و دیگران، ۱۳۵۴: ۱۶۹). دینوری می‌گوید، از اولین فرقه‌های مخالف حاکمیت بنی امیه که به خوزستان آمدند و در این ولایت با سپاهیان بنی امیه به نبرد پرداختند، خوارج بودند که به شکل وسیعی در خوزستان فعالیت کردند و در زمان یزید بن

معاویه، نافع بن ازرق به همراه یاران خود با اسلم بن ربیع، فرمانده لشکر عبیدالله بن زیاد فرماندار بصره در روستای آسک از توابع اهواز نبردی سخت کرد که به کشته شدن پنجاه نفر از سپاهیان اسلم انجامید (دینوری، ۱۳۶۸: ۳۱۴).

خوارج ازرقی با توجه به موقعیت جغرافیایی روستای آسک و اطراف آن به سرعت قدرتی بالمازاع به هم رسانده بودند، چنان که در تایید این مطلب، ابن حوقل نیز بر این باور است که چهل تن از جنگجویان خوارج در کمینگاهی در همین منطقه سوق الجیشی توانستند هزار نفر از سپاهیان خلیفه را قتل عام کنند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۹). اصطخری نیز در این باره می‌گوید، اولین درگیری خوارج با حکام بنی امیه در روستایی به نام آسک روی داد که چهل تن از خوارج سپاه دو هزار نفری اموی را شکست دادند (اصطخری، ۱۳۶۸: ۹۳). پس از تسلط عبدالله بن زبیر بر بصره، مسلم بن عبیس قرشی با پنج هزار سوار مامور جنگ با خوارج شد. مسلم در جایی به نام دولاب در چهار فرسنگی اهواز با خوارج به جنگ پرداخت، اما سرانجام او و بسیاری از یارانش کشته شدند. پس از مسلم نیز عثمان بن معمر قرشی با حدود ده هزار نفر در مقابل خوارج شکست خورد (دینوری، ۱۳۶۸: ۳۱۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۴: ۲۳۸۸/۶).

سرانجام عبدالله بن زبیر از مهلب بن ابی صفره، حاکم خراسان خواست تا برای ختم غائله خوارج، وارد خوزستان شود. مهلب از خراسان به خوزستان آمد و در کنار رودخانه شوشتر در مقابل خوارج قرار گرفت که پس از فرار نافع به اهواز، مهلب توانست در نبردهای متعدد خوارج را شکست داده و نافع بن ازرق رهبر ازرقه را به قتل رساند (دینوری، ۱۳۶۸: ۳۱۶ - ۳۱۸).

بغدادی در الفرق بین الفرق می‌گوید، ازرقه پیروان نافع بن ازرق بودند که پس از بیعت با وی، او را امیرالمؤمنین خواندند و تعداد آنان بیش از بیست هزار نفر شد و توانستند بر مناطقی همچون اهواز، کرمان و فارس تسلط پیدا کنند. عامل بصره که در آن زمان عبدالله بن حارث، کارگزار عبدالله بن زبیر بود، سپاهی به سرداری مسلم بن عبیس به جنگ ازرقه فرستاد که نبردی سخت در دولاب اهواز روی داد و مسلم و بیشتر یارانش کشته شدند. اما سرانجام عبدالله بن زبیر به مهلب بن ابی صفره که در آن زمان در خراسان بود نامه نوشت و او را به جنگ با ازرقه فرمان داد. مهلب نیز با بیست هزار مرد به جنگ ازرقه رفت و آنان را از دولاب اهواز به شهر اهواز گریزان ساخت و نافع در این شهر به قتل رسید. پس از نافع، پیروان وی با عبیدالله بن مأمون تمیمی بیعت کردند که مهلب آنان را نیز در اهواز شکست داد و سیصد نفر از پهلوانان آنان را کشت و بازماندگان ازرقه به ایذه فراری شدند (بغدادی، ۱۳۸۸: ۴۹). البته مرگ نافع ظاهراً تاثیری بر پایان پیکارهای خوارج نداشت و جنگ و کشتار پس از کشته شدن وی نیز در بصره، فارس، اصفهان و کرمان ادامه یافت. از هم پاشیدگی و نابسامانی اوضاع اجتماعی و سیاسی خوزستان و ناراضی مردم از عملکرد حکام عرب، باعث شد تا همراهی و استقبال لازم از گروه‌های معارض حکومت اسلامی در خوزستان فراهم آید. علت پذیرش اسلام توسط مردم خوزستان چیزی جز پیام عدالت و مساوات اجتماعی از طرف عرب مسلمان نبود، اما آنچه پس از استقرار این قوم مهاجم، خصوصاً پس از عهد خلفای راشدین و به ویژه در عهد بنی امیه دیده شد، چیزی جز خلاف پیام اولیه اسلام نبوی (ص) نبود. لذا کسانی مانند خوارج از این شرایط نابسامان بهره‌جسته و چنین تبلیغ کردند که آنان طرفدار اسلام راستین بوده و جهت برقراری همان عدل و مساوات انقلاب نبوی (ص) می‌جنگند. آنان به این شیوه توانستند با وعده‌های خوشایند، گروه‌های ناراضی را به سوی خود جلب کنند.

ازرقه توانستند بیش از یک دهه با جذب هواداران فراوان و برخورداری از حمایت‌های مالی مردم خوزستان با حکومت‌های مرکزی مبارزه کنند. توسعه نفوذ آنان پس از ورود به خوزستان، هر روز در ایران بیشتر شد، تا جایی که در فارس، سیستان، کرمان و حتی طبرستان و ری هم دامنه نفوذشان گسترده شد و جنوب ایران، خصوصاً خوزستان را به محل تنازع خود با نیروهای حکومت مرکزی مبدل ساختند. این فرقه که ابتدا خوزستان و فارس را مامن خود ساختند، چنان که گفته شد، پس از تحمل هر ضربه پایگاه خویش را یک گام به عقب منتقل کردند و در دهه نود به تدریج در نقاط مختلفی از ایران پراکنده شدند و شورش‌های خشونت‌طلبانه‌ای که توسط این فرقه در خوزستان شکل می‌گرفت نتیجه‌ای جز ناامنی، آسیب و سلب آسایش مردم چیز دیگری برای آنان به همراه نداشت. اما سرانجام پس از جنگ و گریز طولانی میان امویان و ازرقه، این فرقه از زمین ریشه کن شدند و از آن پس دیگر به صورت فرقه‌ای دینی مطرح نبودند، چرا که آنان مردان عمل بودند نه مردان نظر (ولهورن، ۱۳۷۵: ۱۰۴).

### شُیب بن یزید خارجی:

در جنگ و گریز میان خوارج و بنی امیه، سپاه خوارج همواره شهرهای ایران را پناهگاه خویش قرار می‌داد و به همین سبب این شهرها جولانگاه خارجیان شده بود. شهرهایی که محل تاخت و تاز خوارج بود، شامل مثلی می‌شد که قاعده آن را شهرهای

خوزستان مانند، اهواز، رامهرمز و شوشتر و برخی شهرهای ولایات سیستان، کرمان و فارس و راس آن را پس از عبور از اصفهان و ری، شهرهای مازندران تشکیل می‌داد (جعفری، ۱۳۷۱: ۱۳۲؛ نوری، ۱۳۶۱: ۵۱). یکی از نیروهای خوارج که توانست یک چندی توجه امویان را به خود جلب کند و ضرباتی نیز به آنان وارد نماید، شیب بن یزید خارجی بود. او از سران معروف خوارج صفریه کوفه (مقدسی، ۱۳۷۴: ۹۱۹/۶) و از مخالفان سرسخت بنی امیه بود. شیب در سفر حج [سال ۷۶ ه.ق] قصد داشت، عبدالملک بن مروان را که در آن سال برای حج رفته بود بکشد، اما عبدالملک از نقشه او آگاه شد و به حجاج بن یوسف دستور داد که خوارج را تعقیب کند (ابن اثیر، ۱۳۷۰: ۲۶۲۳/۶). شیب نخست از یاران صالح بن مسرح، از رهبران خوارج صفریه بود. پس از کشته شدن صالح در نبرد با امویان، خوارج صفریه با شیب بیعت کرده و او را به رهبری انتخاب کردند (ابن اثیر، ۱۳۷۰: ۲۶۱۱/۶) و در ماه صفر سال هفتاد و شش هجری در روزگار عبدالملک مروان بر امویان شوریدند. در جنگ و گریز بین شیب و امویان در عراق، او سرانجام به خوزستان گریخت و اهواز را مقر خود قرار داد (طبری، ۱۳۷۵: ۳۶۱۴/۸).

شیب اگر چه مدتی در شوشتر اقامت گزید و سپس از آن جا رانده شد، ولی مؤلفان "تذکره شوشتر" و "مرآت البلدان" در بررسی تاریخی خود دچار اشتباه شده و عنوان نموده اند که شیب در شوشتر کشته شده است. در صورتی که چنان که در پی خواهد آمد، منابع تاریخی معتبر کشته شدن او را در اهواز ذکر کرده اند نه در شوشتر. نویسنده تذکره شوشتر می‌نویسد، چون شیب خروج کرد و شوشتر را به عنوان پایتخت قرار داد، حجاج بن یوسف ثقفی که از جانب عبدالملک بن مروان بن الحکم، والی عراقین و خراسان بود، تلاش بسیاری برای سرکوبی وی انجام داد، ولی نتیجه ای نگرفت. شیب هر روز با سپاه خود از شهر بیرون می‌رفت و با لشکریان حجاج مقابله می‌کرد. در یکی از شب‌هایی که شیب در حال مراجعت به شهر بود، آن رودخانه طغیان نموده و شیب در آن لحظه بر روی پل اسب می‌راند و به تماشای آب مشغول بود و شخصی سوار مادیان، پیشاپیش او حرکت می‌کرد. از آن جایی که اسب شیب نر بود، چون به آن مادیان نزدیک شد میل کشید، شیب به دهن آن زد و در همین حال خود و اسب از بالای پل به درون رودخانه سقوط کردند و غرق شدند. روز بعد چون حجاج وارد شوشتر شد، مردم را به علت پناه دادن به شیب مورد ملامت قرار داد. مردم در پاسخ اظهار داشتند که از آمدن شیب مطلع نشدیم، بلکه وی در شب تاریک بطور ناگهانی با سپاه خود وارد شهر گردید و ما توانایی بیرون راندن او را نداشتیم. لذا حجاج معذرت خواهی مردم را قبول کرد و از تنبیه آنان درگذشت (جزایری، ۱۳۲۸: ۱۱ - ۱۲).

چنان که گفته شد، مولف تذکره، کشته شدن شیب را در شوشتر ذکر می‌کند در حالی که طبری از قول ابو یزید سکسکی می‌گوید، حجاج مال زیادی بین ما پخش کرد و ما را به طرف شیب فرستاد. آنگاه به سفیان بن ابرد گفت، به مقابله شیب رود و سفیان آماده شد. شیب در کرمان بود تا نیرو گرفت، آنگاه حرکت کرد و بازگشت و سفیان پای پل دُجیل اهواز به مقابله او رفت و در این هنگام کسانی در لشکر شیب بودند که تعدادی از نزدیکان آنان به وسیله شیب کشته شده بودند و لذا کینه شیب را در دل داشتند و سر پل را بردند و کشتی‌ها کج شد، اسب شیب ترسید و رم کرد و شیب در آب افتاد و غرق گردید (طبری، ۱۳۷۵: ۳۶۱۴/۸). ابن خلدون نیز می‌گوید، پس از آن که شیب، سفیان را در اهواز دید از پل دُجیل گذشت و حمله را آغاز کرد. نبردی سخت در گرفت و شیب با صد تن از یاران خود تا هنگام شب جنگیدند. چون شب فرا رسید، مراجعت نمود و در حالی که سپاهیان پیشاپیش وی حرکت می‌کردند خود نیز در پی آنان در حرکت بود و چون بر سر پل رسید، سنگی از زیر سم اسبش لغزید و او در آب افتاد و غرق شد (ابن خلدون، ۱۳۶۴: ۲۵۱/۲). گزارش دیگری که برخی از مورخان ارائه می‌دهند، حاکی از این است که طی خیانتی که از طرف عده‌ای از یاران شیب که نسبت به وی ارادت و اخلاص لازم را نداشتند، صورت گرفت و آنان ریسمان‌های پل را بریده و این مسئله باعث تخریب پل و سقوط او به رودخانه می‌شود. این گزارش بیشتر قابل قبول است تا گزارش‌های افسانه آمیز دیگر (ولهوزن، ۱۳۷۵: ۱۱۶). پس از کشته شدن شیب در سال هفتاد و هشت هجری قمری، خوارج جنگ را ادامه دادند و در طول دو سال بیش از بیست هزار نفر از سپاه حجاج را کشتند. حتی زنان خارجی در نبردها شرکت کردند و در نبردی شبانه، مسجد کوفه را تصرف و معتکفین و متولیان را به قتل رساندند (بغدادی، ۱۳۸۸: ۵۵). واقعه شیب یکی دیگر از مصیبت‌هایی بود که گریبانگیر خوزستان شد و برای مدتی موجب سلب آسایش مردم و تشدید حملات حکومت مرکزی، بحران‌های داخلی و پیدایش مشکلات عدیده‌ای در ادامه حضور بیگانه در این ولایت گردید و این واقعه نیز چیزی جز ادامه و تکرار ناآرامی‌های پی‌درپی و تخریب زیرساخت‌های عمرانی و کشاورزی و نادیده گرفتن حقوق اجتماعی مردم نبود.



## نتیجه گیری

حاکمان اموی که قریب به یک قرن بر جغرافیای مسلمان نشین حکم راندند، در این دوره بلند، قوم گرایی و قبیله مداری که از خصال فرهنگ جاهلی پیش از اسلام بود را دوباره احیا و در جغرافیای تحت سلطه اجرا و تثبیت نمودند. خوارج به عنوان گروهی از مخالفان حکومت اموی، پس از ورود به خوزستان، توانستند با بهره‌گیری از شرایط سخت و رفتار ناعادلانه حکومت اموی با مردم خوزستان، هواداران بسیاری را در این ولایت گرد آورده و برای مدتی قریب به دو دهه به ستیز با خلفای اموی پردازند. ظهور خوارج در خوزستان و شورش‌های پی در پی توسط این فرقه و پیوستن مردم به این جنبش، موجب تزلزل خلافت امویان و تنزل پایگاه سیاسی و اجتماعی آنان در این ولایت شد. البته اگر چه حضور و شورش خوارج در خوزستان، از جوانب مختلف نتایج زیان باری برای حکومت بنی امیه به همراه داشت اما این حضور و به دنبال آن نبردهای پی در پی در خوزستان موجب نابسامانی اوضاع سیاسی و زندگی اجتماعی مردم در این ولایت گردید. در واقع، اگر چه تسلط والیان اموی بر ولایت خوزستان موجبات خشم و نفرت مردم این ولایت را به همراه داشت و مردم منطقه هیچ اشتیاقی برای همراهی با آنان در هیچ زمینه‌ای از خود نشان نمی‌دادند، اما از دیگر سوی نیز حضور خوارج و شورش‌های پی در پی این فرقه نیز در خوزستان، هیچگونه آثار مفیدی در هیچ زمینه‌ای برای بهبود وضعیت زندگی مردم به همراه نداشت. نکته پایانی که در این پژوهش باید به آن اشاره نمود، این است که هدف و طرح اولیه خوارج از حضور در خوزستان چیزی جز تامین امنیت جانی و اهداف مطالبه‌گرانه خود نبوده است و انگیزه واقعی و نهایی آنان هرگز بهبود شرایط زندگی مردم منطقه نبود؛ خصوصاً این که حضور این گروه در خوزستان مترادف با حملات بیشتر حکام بنی امیه به این ولایت و ایجاد آسیب‌های بیشتر برای مردم منطقه بود. در واقع، آنان دعوتگران جاه طلبی بودند که با مبارزات بی‌ثمر خود در خوزستان موجب تداوم حملات پی در پی حکومت مرکزی و تشدید دعوای درون خانوادگی دو بیگانه - بنی امیه و خوارج - در این ولایت شدند و مردم خوزستان با حضور این بیگانگان هرگز شاهد تحولی اجتماعی در منطقه نبودند، بلکه روزانه بر آسیب‌پذیری آنان افزوده می‌شد. سرانجام اگر چه سخت‌گیری‌ها و کشتارهای بی‌رحمانه عمال بنی امیه پس از قریب به دو دهه به شورش خوارج پایان داد و خیزش این فرقه در خوزستان به تدریج فروکش کرد اما حاصل حضور بنی امیه و خوارج در خوزستان چیزی جز نابسامانی‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فقر، مهاجرت و ... برای مردم این ولایت نبود و این وقایع آن چه در پی داشت استمرار همان غلبه بیگانه بر خوزستان و تداوم تحقیر و توهین برای مردم این ولایت بود.

## منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۷۰). الکامل فی التاریخ، ترجمه محمد حسین روحانی، تهران: انتشارات اساطیر
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۴). تاریخ ابن خلدون ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی
- ابن حوقل، محمد بن علی (۱۳۶۶). سفرنامه ابن حوقل، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات امیرکبیر
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۶۸). مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر (۱۳۸۸). الفرق بین الفرق - تاریخ مذاهب اسلام، ترجمه محمد جواد مشکور، تهران: انتشارات اشراقی
- پطروشفسکی، ایلینا پاولویچ (۱۳۶۳). اسلام در ایران، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام
- پیگولوسکایا، نیناویکتوروونا (۱۳۵۴). تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام
- جعفری، یعقوب (۱۳۷۱). خوارج در تاریخ، تهران: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی
- جزایری، سید عبدالله (۱۳۲۸). تذکره شوشتر، اهواز: کتابفروشی صافی
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۶۸). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۸). تاریخ مردم ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر
- شهیدی، سید جعفر (۱۳۷۰). تاریخ تحلیلی اسلام، تهران: نشر دانشگاهی
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۰). مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

مفتخری، حسین و زمانی، حسین (۱۳۸۹). تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان، تهران: انتشارات سمت

مفتخری، حسین (۱۳۷۹). خوارج در ایران (تا اواخر قرن سوم هجری)، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران

مقدسی، محمد بن طاهر (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ، ترجمه، محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: نشر آگه

نوری، حسین (۱۳۶۱). خوارج از دیدگاه نهج البلاغه، قم: دفتر انتشارات اسلامی

نوبختی، ابومحمد (۱۳۹۳). فرق الشیعه، ترجمه امیر حسین خنجی، قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان

ولهوزن، یولیوس (۱۳۷۵). تاریخ سیاسی اسلام: شیعه و خوارج، ترجمه محمودرضا افتخارزاده، قم: دفتر نشر معارف اسلامی